

تحلیل زبان دین و تأثیر آن بر مباحث حق و تکلیف در دیدگاه اندیشمندان معاصر

۱. سید عبدالجلیل حسینی: دانشجوی دکتری مبانی نظری اسلام، دانشگاه قم، قم، ایران

۲. محمد رضا کریمی والا: دانشیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران

۳. امیرعباس مهدوی فرد: دانشیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: r.karimivala@qom.ac.ir

چکیده

در دهه‌های اخیر یکی از مباحث مورد توجه فیلسوفان و اندیشمندان در حوزه مباحث دینی، بحث از زبان دین، چیستی آن و چگونگی درک محتوای آن است. اندیشمندان مسلمان ضمن پذیرش شناختاری بودن گزاره‌های دینی، در خصوص کیفیت محتوای آن به ویژه با محوریت بحث «حق و تکلیف» دارای تفاوت دیدگاه هستند. فیلسوفان متأله معاصر نظیر شهید مطهری، آیت الله مصباح یزدی و آیت الله جوادی آملی گزاره‌های دینی را با تبیین سنتی-فلسفی تکلیف‌محور دانسته، اما رابطه میان «حق» و «تکلیف» را تلازم عنوان می‌کنند. در مقابل نوآندیشان دینی به ویژه دکتر عبدالکریم سروش معتقدند دوران حاضر، دوران انسان مدرن بوده که بر حقوق فردی و کرامت ذاتی، تأکید دارد و لذا این دوران را دوران «حق‌محوری» می‌دانند. و لذا خواستار بازخوانی زبان دین در راستای حق‌محوری‌اند. سروش، با تکیه بر عقلانیت مدرن و تحول در زبان دین، بر تقدم حق بر تکلیف تأکید دارد و معتقد است که دین برای استمرار خود باید با حقوق بشر و انسان‌مداری وارد گفت‌وگو شود. در مقابل فیلسوفان متأله، با استناد به الهیات و حیانی، تقدم تکلیف بر حق را لازم دانسته و انسان را در نسبت با عبودیت و خلافت الهی تعریف می‌کند. این مقاله با رویکرد تطبیقی، به تحلیل مبانی انسان‌شناختی، الهیاتی و معرفت‌شناختی این دو دیدگاه می‌پردازد و نشان می‌دهد که اختلاف بنیادین این دو رویکرد در مبنا و روش، منجر به تفسیرهای متفاوت از مفاهیم دینی در عصر حاضر شده است.

کلیدواژگان: زبان دین، واقع‌نمایی، تکلیف‌مداری، حق‌مداری، عقلانیت مدرن

شیوه استناددهی: حسینی، سید عبدالجلیل، کریمی والا، محمد رضا، و مهدوی فرد، امیرعباس. (۱۴۰۵). تحلیل زبان دین و تأثیر آن بر مباحث حق و تکلیف در دیدگاه اندیشمندان معاصر. *فلسفه و اخلاق*، ۴(۳)، ۱-۱۷.

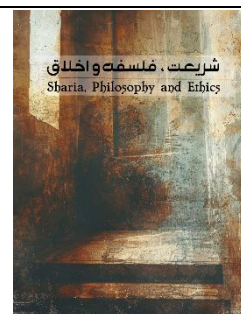
تاریخ ارسال: ۲۰ فروردین ۱۴۰۵

تاریخ بازنگری: ۴ تیر ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۳ تیر ۱۴۰۵

تاریخ چاپ اولیه: ۱۷ تیر ۱۴۰۵

تاریخ چاپ نهایی: ۱ شهریور ۱۴۰۵

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

Analysis of the Language of Religion and Its Impact on Debates on Right and Duty in the Views of Contemporary Thinkers

1. Sayyid Abdoljalil Hosseini: PhD Student in the Theoretical Foundations of Islam, University of Qom, Qom, Iran
2. Mohammad Reza Karimivala*: Associate Professor, Department of Islamic Studies, University of Qom, Qom, Iran
3. Amir Abbas Mahdavi Fard: Associate Professor, Department of Islamic Studies, University of Qom, Qom, Iran

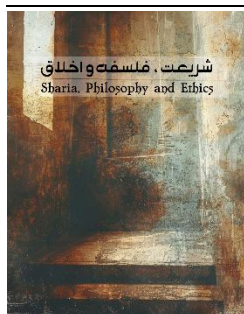
*Corresponding Author's Email: r.karimivala@qom.ac.ir

Abstract

In recent decades, one of the issues that has attracted the attention of philosophers and thinkers in the field of religious studies has been the language of religion, its nature, and the way its content is understood. While Muslim thinkers accept the cognitive character of religious propositions, they differ in their views regarding the quality of their content, particularly with respect to the issue of “right and duty.” Contemporary theistic philosophers, such as Martyr Motahhari, Ayatollah Mesbah Yazdi, and Ayatollah Javadi Amoli, explain religious propositions within a traditional-philosophical framework as duty-oriented, while describing the relationship between “right” and “duty” as one of mutual implication. By contrast, religious reformist thinkers, particularly Dr. Abdolkarim Soroush, maintain that the present age is the age of modern humanity, an age that emphasizes individual rights and inherent dignity; therefore, they regard this period as an era of “right-centeredness.” Accordingly, they call for a reinterpretation of the language of religion in line with right-centeredness. Drawing on modern rationality and transformation in the language of religion, Soroush emphasizes the priority of right over duty and argues that, in order to sustain itself, religion must enter into dialogue with human rights and human-centeredness. In contrast, theistic philosophers, by appealing to revealed theology, regard the priority of duty over right as necessary and define the human being in relation to servitude and divine vicegerency. Using a comparative approach, this article analyzes the anthropological, theological, and epistemological foundations of these two perspectives and demonstrates that the fundamental difference between these two approaches in terms of foundation and method has led to different interpretations of religious concepts in the contemporary era.

Keywords: *Language of religion, realism, duty-centeredness, right-centeredness, modern rationality*

How to cite: Hosseini, S. A., Karimivala, M. R., & Mahdavi Fard, A. A. (2026). Analysis of the Language of Religion and Its Impact on Debates on Right and Duty in the Views of Contemporary Thinkers. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 4(3), 1-17.

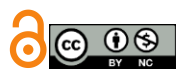
Submit Date: 09 April 2026

Revise Date: 25 June 2026

Accept Date: 04 July 2026

Initial Publish Date: 08 July 2026

Final Publish Date: 23 August 2026

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

The language of religion is one of the central issues in contemporary philosophy of religion and modern Islamic theology, because it determines how religious propositions are understood, interpreted, justified, and applied to ethical, legal, and social questions. The debate is not limited to linguistic form or rhetorical style; rather, it concerns the epistemic status of religious statements and whether they convey objective truth, express subjective experience, function symbolically, or merely regulate religious conduct. In the Islamic intellectual tradition, this question becomes especially significant because Qur'anic and theological propositions are generally treated as meaningful, cognitive, and reality-representing statements rather than as purely emotive, mythical, or non-cognitive expressions. This cognitive understanding of religious language provides the basis for deriving normative, ethical, and legal concepts from religious sources. Among the concepts most affected by this issue are "right" and "duty," two notions that have long occupied a central position in Islamic theology, jurisprudence, ethics, and social philosophy. The present study therefore examines how different theories of religious language influence the interpretation of the relationship between right and duty in the thought of contemporary Muslim thinkers, particularly in the views of Morteza Motahhari, Mohammad-Taqi Mesbah Yazdi, Abdollah Javadi Amoli, and Abdolkarim Soroush (6, 19, 21, 25).

The theoretical background of the study shows that the problem of religious language emerged in modern discussions largely under the influence of Western analytic philosophy, logical positivism, symbolic interpretations of religious discourse, and non-cognitive theories of religious meaning. Logical positivists denied the meaningfulness of metaphysical and religious propositions because such propositions were not empirically verifiable or falsifiable; consequently, theological statements were often regarded as pseudo-statements rather than truth-bearing claims. Other approaches, such as symbolic and functional interpretations, attempted to preserve the value of religious language while denying or weakening its direct cognitive reference to external reality. From this perspective, religious statements may express feelings, evoke commitment, organize worship, or symbolically refer to ultimate concern, but they do not necessarily describe objective realities. Muslim scholars have generally criticized these approaches on the grounds that they impose a restricted empiricist criterion of meaning on all forms of knowledge and fail to account for rational, metaphysical, moral, and revelatory modes of cognition. In contrast, Islamic thinkers have often defended the reality-representing character of religious propositions, especially Qur'anic propositions, while also acknowledging the need to interpret metaphorical, allegorical, or anthropomorphic expressions through rational and textual indicators (5, 11, 20, 23, 24).

Within this framework, the concepts of right and duty acquire a distinct theological and ontological foundation. In Islamic thought, "right" is not merely a social convention, legal entitlement, or individual claim produced by human agreement; rather, it is connected to truth, reality, stability, entitlement, and rightful authority. Lexical and legal sources define right in terms of fixedness, correspondence with reality, entitlement, authority, and a kind of recognized dominion, while Islamic philosophers and jurists connect rights to the created order and divine wisdom (12-15). "Duty," in turn, refers to obligation, command, responsibility, and the binding character of divine or legal prescription. In religious usage, duty signifies the human being's accountability before divine command and prohibition, and it situates the human person within a moral order shaped by divine guidance rather than autonomous preference alone (13, 16, 17). Therefore, when religious language is understood as cognitive and reality-representing, duties are not arbitrary burdens imposed on human beings, but are viewed as normative expressions of real interests, moral order, and human perfection. This makes it possible to interpret right and duty not as contradictory concepts, but as mutually related dimensions of one integrated religious worldview.

The comparative analysis of contemporary Muslim thinkers indicates that theistic philosophers such as Motahhari, Mesbah Yazdi, and Javadi Amoli generally defend the inseparability of right and duty. In their view, the Islamic legal and ethical order is grounded in divine wisdom, the real structure of existence, and the genuine interests of the human being. Since God is the creator and ultimate owner of existence, the final source of legislation and moral normativity belongs to divine authority. Human rights, therefore, are meaningful within the framework of divine creation and guidance, and human duties are the means through which those rights and interests are realized. Motahhari emphasizes that no right can be conceived without a corresponding duty, and no duty can be meaningfully imposed without reference to a right or interest that it protects. Javadi Amoli likewise stresses that in social life, the recognition of a right for one person necessarily entails the obligation of others to respect that right. Mesbah Yazdi criticizes approaches that speak only of rights while neglecting duties, arguing that such an approach produces an incomplete understanding of the moral and legal system. The Islamic tradition also contains early textual examples of this mutual relation, including the Treatise of Rights attributed to Imam Sajjad, in which rights are presented together with reciprocal responsibilities (1, 7, 14, 16, 26-28).

In contrast, the rights-centered approach associated with Abdolkarim Soroush interprets the modern age as an age in which human beings understand themselves primarily as bearers of rights rather than as subjects of duties. From this perspective, traditional religious discourse, especially in its jurisprudential and legal forms, has historically emphasized command, prohibition, obedience, and obligation more than individual rights, freedom, and human dignity. Soroush therefore argues that religious thought must be re-read in light of modern rationality, human rights discourse, and the moral demands of contemporary human life (3, 29-31). This position is closely related to broader developments in modern political and legal philosophy, where rights are often grounded in human autonomy, social contract, and individual liberty. In Hobbesian political thought, for example, right is associated with natural liberty, while law restricts that liberty for the sake of order and security (32). The resulting contrast between the Islamic theological approach and the modern rights-centered approach is therefore rooted not merely in legal disagreement, but in deeper anthropological and epistemological differences: whether the human being is defined primarily as a servant and vicegerent of God, or as an autonomous rights-bearing subject; whether rights are grounded in divine wisdom and created reality, or in human will, agreement, and rational self-legislation (2, 4, 33).

The study concludes that the relationship between right and duty cannot be adequately explained without first clarifying the theory of religious language on which the interpretation is based. If religious propositions are regarded as non-cognitive, symbolic, or merely functional, then duties expressed in religious texts may be interpreted primarily as historical, cultural, or pragmatic constructs. However, if religious propositions are understood as cognitive and reality-representing, as in the dominant Islamic philosophical and theological tradition, then duties are interpreted as meaningful prescriptions grounded in real human interests and directed toward human perfection. In this framework, right and duty are neither opposites nor isolated concepts; they are mutually implicative elements of a coherent moral and legal order. The rights-centered approach is valuable insofar as it highlights dignity, freedom, and the need to protect the human person against arbitrary domination, but it becomes incomplete if it detaches rights from responsibility. Likewise, a duty-centered reading of religion becomes vulnerable to misunderstanding if it fails to show that duties are ultimately ordered toward the protection and realization of genuine human rights. Therefore, the most coherent interpretation is one that understands right and duty as complementary and reciprocal. Such an interpretation can clarify the Islamic view of human responsibility while also enabling a constructive dialogue with contemporary rights discourse.

زبان دین یکی از مباحث مهم در فلسفه دین و کلام جدید به شمار می‌آید و به بررسی چگونگی معنا، دلالت و کارکرد گزاره‌های دینی می‌پردازد. اندیشمندان معاصر دست کم از دو جهت به این مسئله توجه نشان داده‌اند. نخست، تحلیل ساختار الفاظ و نحوه معنایابی گزاره‌های دینی؛ زیرا در متون دینی، به‌ویژه در ادیان توحیدی، تعبیری به کار رفته است که در ظاهر با زبان عرفی و انسانی مشابهت دارند، مانند «دست خدا بالاتر از همه دست‌هاست» یا «آمدن خدا». چنین تعبیری این پرسش را مطرح می‌کند که آیا زبان دین زبانی استعاری، نمادین، تمثیلی یا واقع‌نماست. دوم، ارزیابی و تحلیل عقاید دینی؛ زیرا هر گونه داوری درباره صدق و کذب یا معقولیت باورهای دینی، وابسته به نوع فهم ما از گزاره‌های دینی و نحوه دلالت آن‌هاست. از این‌رو، بحث از زبان دین تنها مسئله‌ای زبانی نیست، بلکه در تحلیل و تبیین مفاهیم بنیادی دین نیز نقش تعیین‌کننده‌ای دارد.

یکی از مفاهیم بنیادین که می‌توان آن را در پرتو مباحث زبان دین مورد بررسی قرار داد، مفهوم «حق» و «تکلیف» است. این دو مفهوم از دیرباز در نظام‌های فکری، حقوقی، اجتماعی و سیاسی مورد توجه اندیشمندان قرار داشته‌اند و در سنت اسلامی نیز جایگاهی اساسی یافته‌اند. در میان بسیاری از متفکران الهیاتی مسلمان، حق و تکلیف دو مفهوم مرتبط و متضایف تلقی شده‌اند؛ به گونه‌ای که تحقق هر حقی با نوعی مسئولیت و تکلیف متقابل همراه است. در متون دینی نیز می‌توان نمونه‌هایی از این پیوند را مشاهده کرد. برای مثال، در «رساله الحقوق» امام سجاد(ع) مجموعه‌ای از حقوق در عرصه‌های مختلف بیان شده و در ضمن آن‌ها به مسئولیت‌ها و تکالیف متقابل نیز اشاره گردیده است؛ به گونه‌ای که هنگام بیان حقوق پدر و مادر، به وظایف و مسئولیت‌های آنان در قبال فرزند نیز توجه داده می‌شود (1). این امر نشان می‌دهد که در سنت اسلامی، بیان حقوق غالباً در پیوند با مسئولیت‌ها و تکالیف مطرح شده است.

با این حال، در دوره معاصر و به‌ویژه در فضای فکری متأثر از انسان‌محوری (اومانیزم)، برخی رویکردهای سکولار دین را ساختاری تکلیف‌مدار معرفی کرده‌اند و آن را در تقابل با گفتمان حقوق انسان قرار داده‌اند. بر اساس این دیدگاه، در دین بیش از آنکه از حقوق انسان سخن گفته شود، از وظایف و الزامات او سخن به میان آمده است و انسان دینی فردی است که باید از فرمان‌های دینی اطاعت کند (2). در همین چارچوب، این دیدگاه نیز مطرح شده است که دین عمدتاً به «انتظارات از انسان» می‌پردازد و کمتر به «انتظارات انسان از دین» توجه دارد (3). چنین برداشتی از دین، پرسشی اساسی را مطرح می‌کند و آن این است که آیا زبان دین اساساً زبانی تکلیف‌مدار است یا می‌توان در آن مفاهیم حق و مسئولیت را در کنار یکدیگر فهم و تبیین کرد.

از این‌رو، مسئله اصلی پژوهش حاضر آن است که نوع تلقی از زبان دین چه تأثیری بر فهم و تبیین رابطه میان حق و تکلیف در اندیشه اسلامی دارد. به بیان دیگر، اگر گزاره‌های دینی زبانی شناختاری و واقع‌نما تلقی شوند، آیا نسبت حق و تکلیف به گونه‌ای متفاوت از زمانی فهمیده می‌شود که زبان دین صرفاً زبانی هنجاری یا تجویزی در نظر گرفته شود؟ این پرسش به‌ویژه در شرایطی اهمیت می‌یابد که انسان معاصر در فضای گفتمان حقوق بشر با ادبیات حق‌محور مواجه است، در حالی که در برداشت‌های رایج از دین، گاه بر جنبه تکلیف‌مدار آن تأکید می‌شود.

در پژوهش‌های پیشین، هر یک از این دو حوزه به‌طور مستقل مورد بررسی قرار گرفته است. برای نمونه، در پژوهشی با عنوان «بررسی حقوقی انسان از دو دیدگاه غرب و اسلام»، موسی‌زاده (4) به تحلیل نسبت حق و تکلیف در چارچوب نظام‌های حقوقی اسلام و غرب پرداخته و تلاش کرده است تفاوت میان رویکرد حق‌محور در اندیشه حقوقی غرب و پیوند حق و تکلیف در اندیشه اسلامی را تبیین کند. با این حال، تمرکز اصلی این پژوهش بر ساختار حقوقی و مبانی فقهی بوده و مسئله از منظر زبان دین مورد تحلیل قرار نگرفته است. در حوزه زبان دین نیز پژوهش‌هایی صورت گرفته است؛ از جمله مقاله «زبان دین از منظر علامه طباطبایی» که زبان قرآن را زبانی عرفی دانسته و در عین حال گزاره‌های دینی را واقع‌نما معرفی

می‌کند (5). همچنین در پژوهش «شناسایی و تحلیل هویت زبان دین از منظر علامه طباطبایی»، شناختاری بودن گزاره‌های دینی مورد تأکید قرار گرفته و تعارض علم و دین از زمینه‌های طرح مباحث مربوط به زبان دین معرفی شده است (6). افزون بر این، در مقاله «جایگاه حق و تکلیف در شکل‌گیری اخلاق زیستی مطلوب در خانواده از نظر مرتضی مطهری»، رابطه میان حق و تکلیف در چارچوب اخلاق خانواده بررسی شده و نشان داده شده است که در اندیشه مطهری، الگوی اخلاقی مطلوب بر پایه رعایت متقابل حقوق و تکالیف استوار است (7).

با وجود این پژوهش‌ها، آنچه کمتر مورد توجه قرار گرفته، بررسی پیوند میان مباحث زبان دین و تحلیل مفاهیم حق و تکلیف است. به بیان دیگر، در بسیاری از تحقیقات، یا زبان دین به‌عنوان موضوع اصلی بررسی شده است و یا حق و تکلیف در چارچوب مباحث حقوقی و اجتماعی تحلیل گردیده است؛ در حالی که تأثیر نوع فهم از زبان دین بر تبیین رابطه این دو مفهوم کمتر مورد مطالعه قرار گرفته است. از همین رو، پژوهش حاضر می‌کوشد با رویکردی متفاوت، این مسئله را در چارچوب مباحث فلسفه دین بررسی کند و نشان دهد که نحوه فهم زبان دین چگونه می‌تواند در تحلیل نسبت میان حق و تکلیف در اندیشه اسلامی مؤثر باشد.

در این مقاله تلاش شده است دیدگاه برخی متفکران متأله معاصر، از جمله شهید مرتضی مطهری، آیت‌الله مصباح یزدی و آیت‌الله جوادی آملی، درباره رابطه حق و تکلیف بررسی شود و در کنار آن، دیدگاه دکتر عبدالکریم سروش به‌عنوان یکی از نمایندگان جریان نواندیشی دینی نیز مورد تحلیل قرار گیرد. روش تحقیق در این پژوهش، کتابخانه‌ای و مبتنی بر رویکرد توصیفی - تحلیلی است؛ بدین معنا که ابتدا دیدگاه‌های مطرح در باب زبان دین و ماهیت گزاره‌های دینی توصیف و تبیین می‌شود و سپس با تحلیل آرای اندیشمندان یادشده، تأثیر مبانی زبانی و معرفت‌شناختی آنان بر تبیین رابطه حق و تکلیف بررسی می‌گردد. بر این اساس، پژوهش حاضر می‌کوشد با تحلیل مبانی نظری زبان دین، به فهم دقیق‌تری از نسبت میان حق و تکلیف در اندیشه اسلامی دست یابد و امکان گفت‌وگوی میان‌تلقی دینی از تکلیف و گفتمان معاصر حق‌محور را روشن‌تر سازد.

مفهوم‌شناسی

روزنه ورود به یک موضوع در پژوهش، مفهوم‌شناسی کلمات کلیدی مورد بحث می‌باشد؛ آن‌چنان که اگر مفهوم‌شناسی صورت نگیرد، مخاطبان به فهم مشترک با پژوهشگر نائل نگردند، و به نوعی هرکسی از ظن خود، با موضوع پژوهش ارتباط یابد. از همین رو، به بررسی واژگان زبان دین، حق و تکلیف می‌پردازیم.

زبان دین

زبان را مجموعه نشانه‌های آوایی و خطی که در بیان اندیشه و برقراری ارتباط در جوامع انسانی به کار می‌رود، معنا کرده‌اند. در اصطلاح نیز برای زبان معانی متعددی بیان شده که به نظر می‌رسد مهم‌ترین آن «نظام‌مندی سخن متناسب با جهان‌بینی گوینده» است (8). دین در لغت نیز به معنای جزا، شریعت و آیین و... بیان شده است. اما در اصطلاح، تعریف علامه طباطبایی جامع و دقیق است: «دین، یک سلسله عقاید و دستورهای عملی و اخلاقی است که پیامبران از طرف خداوند برای راهنمایی و هدایت بشر آورده‌اند. اعتقاد به این عقاید و انجام این دستورها، سبب سعادت و خوشبختی انسان در دو جهان است» (9).

زبان دین به معنای گویش، نوع گفتار، واژگان خاص یا خط ویژه نیست. این زبان بدون قید و شرط، مستقل از هرگونه واژگان یا گویش است و مستقل از گفتار و لهجه خاص است (10). زبان دین عبارت است از سخن گفتن خدا با انسان و در معنای دقیق‌تر آن، ظهور حقایق و حیاتی در قالب‌های فهم‌پذیر بشری است (11). البته برخی اندیشمندان بین زبان دین و زبان دینی تفکیک قائل شده‌اند. کسانی که به جدایی قائلند، اصطلاح زبان دین را برای اشاره به زبانی که خداوند با آن با مردم سخن گفته و پیام خود را به آن‌ها رسانده، به کار برده‌اند. در صورتی که اصطلاح زبان

دینی را دارای معنای وسیع‌تری تفسیر کرده و فراتر از زبان دین می‌داند. زبان دینی علاوه بر زبانی که دین برای ارسال پیام به کار می‌برد، به زبان عبادت و نیایش انسان با خدا نیز اشاره دارد و برای بیان تجربیات دینی و یافته‌های عرفانی نیز به کار می‌رود (6). بر این اساس، رابطه منطقی بین زبان دین و زبان دینی را می‌توان به صورت عموم و خصوص مطلق تلقی کرده و زبان دینی را عام‌تر از زبان دین دانست. می‌توان گفت «زبان دین» در سه معنا به کار رفته است: الف. زبان مقدس ادیان؛ زبان رسمی آن دین است؛ به نحوی که کتاب مقدس، مناسک دینی و عبادت براساس آن زبان انجام می‌گیرد؛ ب. زبان قراردادی؛ منظور زبانی است که توسط متخصصان و کارشناسان دین ساخته شده است؛ ج. زبان گزاره‌های دینی؛ این نوع از زبان دین، شیوه کاربرد زبان را بیان می‌کند. بدین صورت که در آن می‌توان رویکردها، مناسک و باورهای خود را در قالب الفاظ نشان دهد که در آن به بیان آموزه‌های دین از سوی خداوند توسط پیامبر می‌پردازد (8).

حق

حق در لغت با معانی نظیر نصیب، بهره، آنچه در ازای کاری به فردی باید داد، بیان شده است (12). «أَنَّ الْأَصْلَ الْوَاحِدَ فِي هَذِهِ الْمَادَّةِ: هُوَ الثَّبُوتُ مَعَ الْمَطَابِقِيَّةِ لِلْوَاقِعِ، فَهَذَا الْقَيْدُ مَأْخُوذٌ فِي مَفْهُومِهَا فِي جَمِيعِ الْمَصَادِقِ»، واژه حق در تمامی مشتقاتش به معنای مطابقت داشتن با واقع است (13). یکی از کاربردهای واژه «حق» در مورد خود هستی و ثبوت عینی و واقعی است؛ یعنی وقتی بخواهند بگویند چیزی واقعیت دارد و در خارج هست، می‌گویند حق است (14). حق در اصطلاح فقهی و حقوقی به دو معنا بیان شده است: ۱. اموری که در قانون پیش‌بینی شده و افراد مجاز هستند که خود برخی از آن‌ها را تغییر دهند. ۲. قدرتی که از قانون به شخصی داده شده که در فقه کلمه سلطه در همین معنا بیان شده است (15). حق مفهومی اعتباری است که توسط ذهن اعتبار و قرارداد می‌شود. این مفهوم اعتباری در علوم مختلف برای خود تعاریفی یافته است که البته با معنای لغوی، ثابت، مستقر، سلطه و نوعی سلطنت و مالکیت، بیگانه نیستند؛ مثلاً زمانی که گفته می‌شود: حقوق بشر، یعنی اموری که برای انسان ثابت است و او بر آن امور تسلط و حاکمیت دارد؛ مانند حق حیات، آزادی، تصرف در اموال و...، وقتی گفته می‌شود انسان حقوقی دارد، یعنی اینکه انسان بر اموری تسلط دارد یا اینکه آن امور برای او ثابت است (16).

تکلیف

تکلیف در لغت به معنای وظیفه، دستور و فرمان بیان شده است (12). مصطفوی در التحقیق واژه تکلیف را این‌گونه تبیین کرده: «أَنَّ الْأَصْلَ الْوَاحِدَ فِي الْمَادَّةِ: تَعَلُّقُ أَمْرِ بَشِيءٍ وَعَرُوضٌ فِيهِ مَشَقَّةٌ عَلَيَّ خِلَافَ الْجِرْيَانِ الْعَادِيِّ مَادِّيًّا أَوْ مَعْنَوِيًّا. وَ مِنْ مَصَادِقِهِ: ... تَعَلُّقُ أَمْرِ بِإِنْسَانٍ فِيهِ كَلْفَةٌ وَ مَشَقَّةٌ. وَ التَّكْلِيفُ الْمَتَوَجَّهَةُ إِلَى الْأَفْرَادِ مِنْ جَانِبِ اللَّهِ تَعَالَى وَ مِنْ جَانِبِ رَسُولِهِ»، این واژه در معنای تعلق پیدا کردن امری به چیزی همراه با سختی بر خلاف جریان عادی است. از نمونه‌های کاربرد این واژه تعلق دستوری به انسان که در آن سختی و دشواری وجود دارد و دستوراتی خداوند و پیامبران به انسان‌ها امر می‌کنند (13). تکلیف در اصطلاح حقوقی به معنای اوامر و نواهی قانونی است (17). تکلیف در دین به معنای موظف کردن در مقابل تعالیم الهی و تبعیت از امر و نهی پروردگار است. مکلف انسانی است که تابع طلب الهی، امر و نهی، باشد؛ حیات چنین انسانی محدود به حدود شریعت الهی است (16).

دیدگاه اندیشمندان در زمینه زبان دین

مسئله زبان‌شناسی در علوم مختلف اسلامی مانند ادبیات، اصول فقه، تفسیر و علوم قرآن، کلام و... مورد تحقیق و بررسی قرار گرفته است؛ با طرح مسائل جدیدی در فلسفه دین مانند: الف. مسئله تعارض علم و دین و حل آن با تمایز قائل شدن بین زبان علم و زبان دین؛ ب. وجود نادرستی‌ها در منابع روایی دینی و گرایش به تأویل‌گرایی؛ ج. ظهور مکاتب فلسفی جدید مانند پوزیتیویسم منطقی و طرح مسئله معناداری گزاره‌ها در آن مکتب

و پیدایش فلسفه تحلیل زبان؛ توجه به زبان‌شناسی و زبان دین وارد مرحله جدیدی شد (18). اندیشمندان در خصوص زبان دین نظرات متفاوتی بیان داشته‌اند، در ادامه به بیان این دیدگاه‌ها می‌پردازیم.

الف. دیدگاه بی‌معنایی گزاره‌های دینی

این نظر که مبتنی بر اندیشه‌های پوزیتیویسم یا همان تحصیل‌گرایان است، گزاره‌های دینی را فاقد معنا می‌داند. پوزیتیویسم ابتدا توسط فرانسیس بیکن و پس از او آگوست کنت در بیان مراحل سه‌گانه تاریخی معارف بشری به کار گرفت. کنت پوزیتیویسم را سومین مرحله معارف بشری دانسته که در آن هرگونه دین‌داری و فلسفه‌گرایی نفی شده و تنها با روش تجربی، به کشف پدیده‌ها می‌پردازد (19). حامیان این نظریات که به «حلقه وین» معروفند، وجود و هستی را مساوی و معادل ماده می‌دانستند. آن‌ها حواس را به صورت افراطی مورد توجه قرار داده و به آن اهمیت ویژه می‌دادند. تحصیل‌گرایان بیان می‌کردند گزاره‌های دینی و کلامی و همچنین گزاره‌های عقلی، قابل آزمایش و تجربه نیستند، زیرا مشمول اثبات‌پذیری و ابطال‌پذیری نیستند. ایشان این گزاره‌ها را به دلیل غیرحسی بودن، باطل و بی‌معنی می‌دانستند و آن‌ها را یاوه‌گویی می‌نامیدند، به گونه‌ای که صدق و کذب، صحت و سقم، آن‌ها قابل تشخیص و بررسی نیست (6). طرفداران این دیدگاه معمولاً معتقد بودند که معنای یک گزاره، به نحوه آزمون‌پذیری آن بستگی دارد. باید گفت آنچه محور اصلی این نظریه است، اصل «تحقیق‌پذیری» است. یک جمله برای یک شخص خاص تنها در صورتی معنای واقعی دارد که آن شخص بداند چگونه گزاره‌ای را که در آن ادعا شده است، بررسی کند؛ یعنی آن شخص بداند چه مشاهداتی و در چه صورتی ما آن را به‌عنوان قضیه صحیح و صادق پذیرفته و یا تحت چه شرایطی آن گزاره را به‌عنوان یک قضیه کاذب و نادرست قبول نمی‌کنیم. در نهایت، اصل «تحقیق‌پذیری» را می‌توان چنین تشریح کرد: حکمی که یک گزاره در مورد یک واقعیت می‌دهد، تنها در صورتی حکمی درست و اصیل است که بتوان درستی یا نادرستی آن را با ارجاع به برخی از وضعیت‌های امور تجربی قابل مشاهده، نشان داد (20). بر این اساس، جملات احساسی، تعجبی، پرسشی و به‌طور کلی جملات انشائی، متافیزیکی و دینی به دلیل تحقیق‌پذیر نبودن، شبه‌جمله بوده و یا جمله‌های کاذبی هستند.

پوزیتیویست‌ها با گذشت زمان، نظریه «اثبات‌پذیری» را رها کرده و به نظریه «تأیید‌پذیری» و سپس «ابطال‌پذیری» گرایش پیدا کردند؛ زیرا متوجه شدند که اگر ملاک معناداری گزاره‌ها، اثبات تجربی آن‌ها باشد، بسیاری از جملات تجربی را باید بی‌معنا دانست، زیرا نمی‌توان آن‌ها را به‌طور قطعی و صددرصد اثبات کرد (19). بر اساس معیارهای «حلقه وین» و تحصیل‌گرایان، گزاره‌های معنادار تنها در دو دسته قرار می‌گیرند: ۱. نظریات علمی و قواعد جهان خارج که درستی یا نادرستی، صدق و کذب، آن‌ها از راه تجربه روشن می‌شود؛ ۲. گزاره‌های تحلیلی یا همان‌گویی‌های منطقی و ریاضی (6). بنابراین، این سؤال که «آیا یک گزاره معنادار است؟»، چنین معنا می‌دهد که «آیا می‌توان صدق آن گزاره را از راه حواس و تجربه حسی تأیید کرد؟» (21).

ب. دیدگاه سمبلیک بودن گزاره‌های دینی

در اوایل دهه ۱۹۵۰، پوزیتیویست‌ها به دو شاخه تقسیم شدند: ۱. منطقی‌رمزی و نمادین، سمبلیک؛ ۲. تحلیل‌زبانی. گروه اول نه تنها گزاره‌های مذهبی، ارزشی و فلسفی را بی‌معنی می‌دانستند، بلکه آن‌ها را از منظر منطقی‌صوری نیز دارای اشکال دانست (19). این دیدگاه منتسب به پل تیلیش است. در این نظریه و دیدگاه، همه گزاره‌های دینی نمادین و رمزآلود هستند و معنایی تمثیلی و استعاره‌ای دارند و هیچ واقعیتی فراتر از آن قابل تصور نیست (6). تیلیش زبان دین و ایمان را زبانی نمادین می‌داند و نام خدا را نمادی از خدا می‌داند؛ به این معنی که در مفهوم خدا، دو عنصر متمایز وجود دارد. عنصر غایی و نهایی که موضوع تجربه مستقیم و غیرنمادین است و عنصر شناسایی که از تجربه متعارف ما گرفته شده و به صورت نمادین در مورد خدا به کار می‌رود. به نظر او، وقتی درباره خدا صحبت می‌کنیم، باید به صورت نمادین صحبت کنیم. تنها گزاره‌ای که می‌توانیم

درباره خدا به صورت غیرنمادین بگوئیم این است که خدا خودش، وجود است. تیلیش ضرورت نمادین بودن زبان ایمان و دین را می‌پذیرد، زیرا دل‌بستگی‌های افراد به علم حضوری متعلق به خود افراد است. این دل‌بستگی‌ها از ایمان بت‌پرستانه تا ایمان توحیدی متغیر است و نام خدا نماد همه این مصادیق است (22).

ج. دیدگاه غیرشناختاری و کارکردی گزاره‌های دینی

نظریه‌های غیرشناختی دین، نظریه‌هایی هستند که گزاره‌های دینی را غیرواقعی و فاقد پشتوانه واقعیت می‌دانند. معتقدان به این نظریه، طیف وسیعی از دیدگاه‌ها را در بر می‌گیرند؛ در نتیجه، گروه‌های مختلفی از نظریه‌های زبان دین در این دسته قرار می‌گیرند. برخی از آن‌ها زبان دین را زبان احساسات می‌دانند. آن‌ها گزاره‌های دینی را به نوعی در احساسات افراد دیندار خلاصه و محدود می‌کنند و برخی دیگر زبان دین را زبان اسطوره می‌دانند. رویکردهای غیرشناختی به زبان دین، اغلب نگاهی ابزارگرایانه به دین دارند (23). این نظریات در مجموع، گزاره‌های کلامی و دینی، واقعیت را نشان نداده و از امر واقع خبر نمی‌دهند. صدق و کذب این گزاره‌ها مورد توجه نیست و همچنین فاقد فایده معرفت‌شناختی هستند. این گزاره‌ها کارکرد دیگری نیز دارند؛ در برخی موارد زبان احساسات نامیده می‌شوند و برای بیان احساسات و عواطف به کار می‌روند. در برخی موارد نیز ابزاری برای عمل عبادی و ایجاد چارچوبی خیالی برای مناسک دینی هستند (6, 24).

د. دیدگاه شناختاری و واقع‌نمایی گزاره‌های دینی

نتیجه‌ای که از آنچه تا اینجا بیان گردید، می‌توان دریافت کرد این است که انگیزه اصلی از طرح زبان دینی، جملات و گزاره‌های الاهیاتی است؛ اما می‌توان انگیزه‌های دیگری را نیز به آن اضافه کرد، که عبارتند از: ۱. مشکل تناقضات درونی در متون دینی؛ ۲. مشکل تعارض علم و دین و تلاش برای حل آن از طریق راهکارهای زبانی. در مورد انگیزه اول می‌توان گفت: در متون دینی ادیانی که تحریف در آن‌ها وارد شده است، ممکن است تناقضاتی قابل مشاهده باشد؛ اما در مورد دینی که تحریف نشده است، مانند اسلام، چنین تناقضاتی هرگز قابل مشاهده نیست؛ زیرا چنین متونی دارای تشابهات و محک‌ها هستند و تشابهات آن‌ها را باید در پرتو محک‌ها تفسیر کرد (21). برای کشف مراد متکلم باید به نوع ترکیب و قراین لفظیه و عقلیه دقت شود. جمله «الامارة فی ید الامیر» و آیه «يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ» به کمک قرینه عقلیه نفی جسمیت از خداوند و قرینه لفظیه در آیه «أَلَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ» بر معنای قدرت دلالت دارند (19).

دیدگاه‌های غیرشناختاری و پوزیتیویستی نقدهایی دارد که می‌توان به چند مورد اشاره کرد:

اصل پوزیتیویسم که معنای یک گزاره، همانا روش «تحقیق‌پذیری» آن است، فاقد هرگونه «تحقیق‌پذیری» است؛ بنابراین فاقد معناداری است. پوزیتیویست‌ها تمام گزاره‌های متافیزیکی را بی‌معنا می‌دانند؛ در حالی که برخی از گزاره‌ها مانند «هر معلولی، محتاج به علت است» تحلیلی است؛ و به اعتراف آن‌ها قضایای تحلیلی، باید معنادار باشد (19).

ملاک‌های معناداری گزاره‌ها همچون «تحقیق‌پذیری» یا «ابطال‌پذیری» فقط در حیطه علوم تجربی قابل بحث است، نه در تمام حیطه‌ها (25).

مشکل بسیاری از نظریه‌های غیرشناختی در نحوه تعریف دین نهفته است. کسی که دین را امری مربوط به احساسات درونی تعریف کند، گزاره‌های دینی را که بر اموری فراتر از این احساسات دلالت دارند، غیرواقعی خواهد دانست و پس از انکار مطابقت مدلول، معنای دیگری برای آن جستجو خواهد کرد (23).

اما در نگاه اسلامی گزاره‌های دینی واقع‌نما و شناختار است. زیرا بیشتر آموزه‌های اسلام را می‌توان به صورت عقلی اثبات کرد. اصول عقاید بر اساس عقل اثبات می‌شوند و بسیاری از مسائل فرعی در عقاید و احکام نیز پشتوانه عقلی دارند؛ در واقع، بسیاری از آموزه‌های قرآن نیز ارشاد به

حکم عقل دارند. زبان عقل، به‌ویژه عقل نظری، در تبیین مسائل، زبان احساسات نیست؛ بلکه دقیقاً در نقطه مقابل آن است و آنچه عقل به آن می‌رسد، احکام واقع‌بینانه است.

حق و تکلیف در پرتو تحلیل زبان دین

پس از تبیین دیدگاه‌های مختلف درباره زبان دین و اثبات شناختاری و واقع‌نمایی گزاره‌های دینی در سنت فکری اسلامی، اکنون باید پرسش اصلی این پژوهش را دقیق‌تر صورت‌بندی کرد:

اگر گزاره‌های دینی واقع‌نما هستند، این واقع‌نمایی در حوزه «حق» و «تکلیف» چگونه تفسیر می‌شود؟ آیا زبان دین ذاتاً تکلیف‌محور است یا حق‌محور؟ و نسبت این دو مفهوم در دستگاه معرفتی دین چیست؟ پاسخ به این پرسش، صرفاً یک بحث فقهی یا حقوقی نیست، بلکه ریشه در سه لایه بنیادین دارد: هستی‌شناسی، منشأ حق.

انسان‌شناسی، تعریف انسان: مکلف یا محق؟

الهیات، نسبت خدا و انسان.

بدون تعیین این مبانی، داوری درباره تقدم یا تلازم حق و تکلیف ممکن نیست.

منشأ حقوق: الهی یا قراردادی؟

۱. رویکرد الهیاتی، دیدگاه اندیشمندان متأله مسلمان

در منظومه فکری فیلسوفان متأله معاصر، عالم هستی مخلوق و قائم به خداوند است. خداوند مالک حقیقی وجود است و از این حیث، حق حاکمیت و تشریح نیز بالاصاله از آن اوست. بنابراین:

حق، امری صرفاً قراردادی یا توافقی نیست؛

بلکه ریشه در واقعیت هستی و نظام تکوین دارد؛

و در نهایت به «حق‌الله» بازمی‌گردد.

استدلال این دیدگاه چنین است:

هرگونه حق، مستلزم نوعی سلطه یا اولویت است.

سلطه حقیقی بر وجود، از آن خالق است نه مخلوق.

پس منشأ نهایی حقوق، اراده تشریحی خداوند است.

بر این اساس، حقوق انسان نیز در چارچوب نظام الهی معنا می‌شود. انسان در عین برخورداری از حقوق، موجودی مکلف است؛ زیرا تکلیف الهی، مسیر تحقق همان حقوق حقیقی اوست. به تعبیر دیگر، در این چارچوب، حق و تکلیف دو ساحت از یک حقیقت‌اند:

تکلیف، راه تحقق حق است و حق، غایت تکلیف.

در این تلقی، زبان دین گرچه غالباً به صورت امر و نهی ظاهر می‌شود، اما این امر و نهی ناظر به کمال و مصلحت واقعی انسان است؛ بنابراین تکلیف نه در تقابل با حق، بلکه در خدمت آن قرار دارد.

۲. رویکرد انسان‌محور، دیدگاه مدرن غربی

در مقابل، در بخش مهمی از اندیشه سیاسی و حقوقی مدرن، منشأ حقوق نه امر الهی، بلکه اراده و توافق انسانی دانسته می‌شود. در این چارچوب: انسان، موجودی خودبنیاد و صاحب حق تلقی می‌شود؛ جامعه بر پایه قرارداد اجتماعی شکل می‌گیرد؛ حقوق، محصول توافق عقلانی افراد آزاد است. برای مثال، در نظریه هابز، «حق» به معنای آزادی طبیعی انسان در انجام یا ترک فعل است، در حالی که «قانون» محدودکننده آن آزادی است. از این منظر:

حق = آزادی قانون = محدودیت

در نتیجه، حق و تکلیف در سطح مفهومی در تنش با یکدیگر قرار می‌گیرند؛ زیرا تکلیف نوعی الزام و تحدید آزادی تلقی می‌شود. مبنای استدلال این دیدگاه چنین است:

انسان پیش از هر نظم سیاسی، دارای آزادی طبیعی است.

حقوق، بیان همین آزادی‌های بنیادین است.

تکلیف تنها در چارچوب قرارداد اجتماعی و برای حفظ حقوق دیگران معنا پیدا می‌کند.

در این نگاه، زبان حقوقی اساساً حق‌محور است و تکلیف امری ثانوی و تابع حقوق تلقی می‌شود.

تحلیل تطبیقی رویکردها به حق و تکلیف

با توجه به مبانی پیش گفته، تفاوت دو دیدگاه را می‌توان در چند محور اصلی خلاصه کرد:

جدول ۱. تحلیل تطبیقی رویکرد الهیاتی و رویکرد مدرن در تبیین منشأ حق و نسبت آن با تکلیف

محور	رویکرد الهیاتی	رویکرد مدرن
منشأ حق	اراده تشریحی خدا	قرارداد اجتماعی
تعریف انسان	عبد و خلیفه الهی	فرد خودبنیاد
نسبت حق و تکلیف	تلازم و هم‌بنیادی	تقدم حق بر تکلیف
زبان دین/قانون	هدایت‌گر و تکلیف‌آفرین برای تحقق حق	تضمین‌کننده آزادی فردی

در سنت اسلامی، تکلیف بیانگر مسیر هدایت است؛ زیرا فرض بر این است که انسان همه مصالح خود را به‌طور مستقل درک نمی‌کند. بنابراین تشریح الهی، مکمل عقل انسانی است. در مقابل، در اندیشه مدرن، عقل خودبنیاد برای تنظیم زندگی کافی تلقی می‌شود و تکلیف تنها در حد ضرورت‌های نظم اجتماعی پذیرفته می‌شود.

جمع‌بندی تحلیلی این بخش به صورت زیر است:

اختلاف در نسبت حق و تکلیف، ریشه در اختلاف در منشأ حق دارد.

اگر منشأ حق را الهی بدانیم، حق و تکلیف تلازم منطقی خواهند داشت.

اگر منشأ حق را اراده انسان بدانیم، حق می‌تواند بر تکلیف تقدم یابد.

بنابراین نزاع «حق‌محوری یا تکلیف‌محوری» پیش از آنکه نزاعی فقهی باشد، نزاعی فلسفی و انسان‌شناختی است.

بر این اساس، تحلیل زبان دین بدون توجه به مبانی هستی‌شناختی و انسان‌شناختی، به نتیجه‌ای دقیق نخواهد رسید؛ زیرا نوع تلقی از خدا و انسان، مستقیماً بر فهم مفاهیم «حق» و «تکلیف» اثر می‌گذارد.

نظریات در خصوص رابطه حق و تکلیف

با توجه به مباحث پیشین درباره منشأ حقوق و نوع نگاه دین به انسان، می‌توان گفت مسئله نسبت «حق» و «تکلیف» یکی از مهم‌ترین مباحث در تحلیل محتوای گزاره‌های دینی است. در میان اندیشمندان معاصر اسلامی دو رویکرد کلی در این زمینه مشاهده می‌شود. گروهی با تکیه بر مبانی الهیاتی و انسان‌شناسی دینی، حق و تکلیف را مفاهیمی ملازم و وابسته به یکدیگر می‌دانند. در مقابل، برخی روشنفکران دینی با تأثیرپذیری از سنت فکری مدرن، این دو را در تقابل با یکدیگر تلقی کرده و از تقدم حق بر تکلیف دفاع می‌کنند. در ادامه، مبانی و استدلال هر یک از این دو دیدگاه بررسی می‌شود.

۱. نظریه تلازم حق و تکلیف

بیشتر اندیشمندان اسلامی قائل‌اند که حق و تکلیف دو مفهوم جدایی‌ناپذیرند و هیچ‌یک به‌طور مستقل از دیگری قابل تحقق نیست. بنیای اصلی این دیدگاه آن است که نظام حقوقی در اسلام بر پایه مصالح و مفاسد واقعی و نیز بر اساس نظام حکیمانه آفرینش شکل گرفته است. بنابراین هر حقی که برای فردی در نظر گرفته می‌شود، متقابلاً تکلیفی برای او یا برای دیگران ایجاد می‌کند. شهید مطهری از جمله متفکرانی است که بر این تلازم تأکید کرده است. به نظر وی در اندیشه اسلامی، حق و تکلیف دو امر متقابل و همزمان‌اند؛ به این معنا که هیچ حقی بدون تکلیف و هیچ تکلیفی بدون حق قابل تصور نیست. وی در توضیح این مطلب به سخن امیرالمؤمنین (ع) استناد می‌کند که: «حق برای کسی جاری نمی‌شود مگر آنکه بر عهده او نیز جاری گردد و بر او جاری نمی‌شود مگر آنکه برای او نیز باشد» (26).

مطهری بنیای این رابطه را در ساختار واقعی جهان و طبیعت انسان می‌داند. به اعتقاد او، حقوق و تکالیف ریشه در مصالح و مفاسد واقعی دارند؛ یعنی آنچه به سود کمال انسان است در قالب «حق» و آنچه برای حفظ همان مصالح لازم است در قالب «تکلیف» بیان می‌شود. از این‌رو، حتی تکالیفی که در زندگی اجتماعی بر افراد تحمیل می‌شوند نیز در نهایت به اقتضای طبیعت اجتماعی انسان بازمی‌گردند. آیت‌الله جوادی آملی نیز با تأکید بر بُعد اجتماعی حقوق، به وابستگی متقابل حق و تکلیف اشاره می‌کند. به نظر وی در جامعه انسانی، اثبات هر حقی برای یک فرد مستلزم آن است که دیگران موظف به رعایت آن باشند. بنابراین نمی‌توان از حقوق سخن گفت، اما تکالیف مرتبط با آن را نادیده گرفت. از این منظر، حق و تکلیف دو روی یک واقعیت‌اند که در روابط اجتماعی از یکدیگر تفکیک‌پذیر نیستند. آیت‌الله مصباح یزدی نیز در نقد برخی رویکردهای معاصر به حقوق بشر همین نکته را مطرح می‌کند. به اعتقاد او، تمرکز صرف بر «حقوق انسان» بدون توجه به «وظایف انسان» تصویر ناقصی از نظام اخلاقی و حقوقی ارائه می‌دهد. وی معتقد است هرگاه حقی برای فردی در جامعه اثبات شود، در مقابل آن تکلیفی نیز برای دیگران یا حتی برای همان فرد پدید می‌آید؛ از این‌رو حق و تکلیف در حوزه روابط اجتماعی همواره ملازم یکدیگرند.

بر اساس مجموع این دیدگاه‌ها، استدلال طرفداران تلازم حق و تکلیف را می‌توان چنین خلاصه کرد:

منشأ حقوق در نظام اسلامی الهی است و از اراده تشریحی خداوند ناشی می‌شود.

انسان موجودی اجتماعی است و تحقق حقوق او بدون رعایت تکالیف امکان‌پذیر نیست.

بنابراین هر حقی متضمن تکلیفی متقابل است و این دو از یکدیگر جداشدنی نیستند.

۲. نظریه تقابل یا تقدم حق بر تکلیف

در مقابل دیدگاه پیشین، برخی از روشنفکران معاصر با تأثیر از اندیشه‌های مدرن، نسبت میان حق و تکلیف را به گونه‌ای دیگر تفسیر کرده‌اند. در این رویکرد، حقوق انسان مبنای اصلی نظام اجتماعی تلقی می‌شود و تکالیف در درجه بعد و به‌عنوان محدودیتی برای حفظ حقوق دیگران مطرح می‌شوند. عبدالکریم سروش از جمله متفکرانی است که این مسئله را در قالب نقد پارادایم سنتی فقهی مطرح کرده است. وی معتقد است زبان ادیان - به‌ویژه در متون فقهی و شریعت - عمدتاً زبان تکلیف است. در این زبان، انسان موجودی مکلف تلقی می‌شود که باید مجموعه‌ای از اوامر و نواهی را رعایت کند. به باور او، در متون دینی بیشتر بر وظایف انسان تأکید شده و بیان حقوق فردی در مقایسه با تکالیف کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

از نظر سروش، تحولات فکری و اجتماعی دوران جدید موجب شده است که پارادایم حقوق محور در اندیشه سیاسی و اجتماعی شکل گیرد. در این پارادایم، انسان پیش از آنکه مکلف باشد «مُحِق» تلقی می‌شود و دارای مجموعه‌ای از حقوق بنیادین است که از او سلب‌ناپذیر است. به همین دلیل وی معتقد است که در عصر جدید باید زبان تکلیف‌مدار سنتی مورد بازخوانی قرار گیرد و تفسیرهای دینی با مفهوم حقوق بشر و آزادی‌های انسانی سازگار شوند. استدلال این دیدگاه را می‌توان در چند نکته خلاصه کرد:

در متون دینی تأکید بیشتری بر تکالیف شده است تا حقوق.

انسان مدرن خود را پیش از هر چیز صاحب حق می‌داند.

بنابراین برای سازگاری دین با شرایط جدید، باید قرائتی حقوق محور از دین ارائه شود.

ارزیابی و مقایسه دو دیدگاه

بررسی دو نظریه نشان می‌دهد اختلاف اصلی میان آن‌ها به مبانی فلسفی، انسان‌شناختی و نیز تلقی از منشأ حقوق بازمی‌گردد. در دیدگاه نخست که در میان بسیاری از اندیشمندان اسلامی مطرح است، منشأ حقوق الهی دانسته می‌شود و بر این اساس حق و تکلیف دو جزء یک نظام واحد تلقی می‌شوند؛ به گونه‌ای که تحقق هر یک بدون دیگری ممکن نیست. در این چارچوب، تکلیف در تقابل با حق قرار ندارد، بلکه سازوکاری برای تحقق و تضمین آن به شمار می‌آید. در مقابل، دیدگاه دوم که بیشتر در میان برخی روشنفکران متأثر از اندیشه‌های مدرن مطرح شده، بر انسان‌محوری و نظریه‌های حقوق طبیعی تکیه دارد. در این رویکرد، انسان پیش از هر چیز صاحب حق تلقی می‌شود و تکالیف عمدتاً به منظور حفظ حقوق دیگران و تنظیم روابط اجتماعی تعریف می‌شوند.

با توجه به مبانی و استدلال‌های ارائه‌شده، هر یک از این دو دیدگاه دارای نقاط قوت و ضعف خاص خود هستند.

از جمله نقاط قوت دیدگاه تلازم حق و تکلیف آن است که میان حقوق و مسئولیت‌های انسانی نوعی تعادل برقرار می‌کند و از فروکاستن نظام اخلاقی و اجتماعی به صرف مطالبه حقوق فردی جلوگیری می‌نماید. همچنین این دیدگاه با ساختار بسیاری از نظام‌های حقوقی هماهنگ است؛ زیرا در عمل تحقق هر حقی مستلزم وجود تکلیف متقابل برای دیگران است. با این حال، نقطه ضعف احتمالی این رویکرد آن است که اگر به‌درستی تبیین نشود، ممکن است چنین تصور شود که تأکید بر تکلیف، حقوق فردی انسان را در مرتبه‌ای ثانوی قرار می‌دهد.

در مقابل، نقطه قوت دیدگاه تقدم حق بر تکلیف، توجه ویژه آن به کرامت، آزادی و حقوق بنیادین انسان است؛ امری که در تحولات حقوقی و سیاسی دوران جدید نقش مهمی داشته است. با این حال، ضعف اصلی این دیدگاه آن است که در صورت تأکید افراطی بر حقوق فردی، ممکن

است نسبت میان حقوق و مسئولیت‌های اجتماعی تضعیف شود؛ در حالی که تحقق عملی هر حق در جامعه مستلزم پذیرش تکالیف متقابل از سوی افراد و نهادهاست.

بنابراین، تقابل کامل میان حق و تکلیف چندان قابل دفاع نیست؛ زیرا حتی در نظام‌های حقوقی مدرن نیز برای تضمین حقوق افراد، مجموعه‌ای از تکالیف قانونی تعریف می‌شود. از این رو، تفسیر تلازمی از حق و تکلیف که میان حقوق انسان و مسئولیت‌های او توازن برقرار کند، می‌تواند تبیین منسجم‌تری از این رابطه ارائه دهد.

جدول ۲. مقایسه و ارزیابی دو دیدگاه درباره نسبت حق و تکلیف

دیدگاه	مبنای نظری	نقاط قوت	نقاط ضعف
تلازم حق و تکلیف، مطهری، جوادی آملی، مصباح یزدی	مبتنی بر منشأ الهی حقوق و پیوند ذاتی میان حقوق و مسئولیت‌های انسانی	ایجاد تعادل میان حقوق و مسئولیت‌ها؛ جلوگیری از فردگرایی افراطی؛ هماهنگی با ساختار بسیاری از نظام‌های حقوقی که تحقق هر حق را وابسته به تکلیف متقابل می‌دانند.	اگر به‌درستی تبیین نشود، ممکن است چنین برداشت شود که تأکید بر تکلیف، حقوق فردی را در مرتبه‌ای ثانوی قرار می‌دهد.
تقدم حق بر تکلیف، عبدالکریم سروش	مبتنی بر انسان‌محوری و نظریه‌های مدرن حقوق بشر	توجه به کرامت، آزادی و حقوق بنیادین انسان؛ تأکید بر جایگاه فرد در نظام اجتماعی مدرن	احتمال تضعیف مسئولیت‌های اجتماعی در صورت تأکید افراطی بر حقوق فردی؛ دشواری تحقق عملی حقوق بدون تعریف تکالیف متقابل.

در جدول ۲ مهم‌ترین تفاوت‌های دو رویکرد اصلی درباره رابطه حق و تکلیف نشان داده شده است. دیدگاه نخست که از سوی برخی اندیشمندان اسلامی مانند شهید مطهری، آیت‌الله جوادی آملی و آیت‌الله مصباح یزدی مطرح شده، بر تلازم و وابستگی متقابل حق و تکلیف تأکید دارد و منشأ حقوق را الهی می‌داند. در مقابل، دیدگاه دوم که در آثار برخی روشنفکران دینی معاصر از جمله عبدالکریم سروش دیده می‌شود، با تأثیر از اندیشه‌های مدرن بر تقدم حق بر تکلیف و ضرورت بازخوانی دین در چارچوب حقوق‌محور تأکید می‌کند. این جدول با ارائه مبانی نظری، نقاط قوت و ضعف هر دیدگاه، امکان مقایسه روشن‌تر و درک بهتر تفاوت‌های میان این دو رویکرد را فراهم می‌کند.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی زبان دین و تأثیر آن بر تبیین نسبت «حق» و «تکلیف» در اندیشه اندیشمندان معاصر انجام شد. مسئله اصلی این تحقیق آن بود که نوع تلقی از زبان دین چگونه می‌تواند بر فهم محتوای گزاره‌های دینی و به‌ویژه بر تفسیر رابطه حق و تکلیف اثر بگذارد. بررسی دیدگاه‌های مطرح در فلسفه دین و تحلیل آرای برخی متفکران مسلمان نشان داد که اختلاف نظرها در این حوزه بیش از آنکه صرفاً به اختلاف در تفسیر متون دینی بازگردد، ریشه در مبانی معرفت‌شناختی، انسان‌شناختی و الهیاتی دارد.

در گام نخست روشن شد که در نگاه غالب اندیشمندان مسلمان، زبان دین و گزاره‌های دینی ماهیتی شناختاری دارند؛ یعنی گزاره‌های دینی صرفاً بیانگر احساسات، نمادها یا کارکردهای عملی نیستند، بلکه از واقعیتی عینی و قابل فهم سخن می‌گویند. این دیدگاه در برابر نظریاتی قرار می‌گیرد که در سنت فلسفه دین غربی - به‌ویژه تحت تأثیر پوزیتیویسم منطقی - گزاره‌های دینی را فاقد معنا یا صرفاً نمادین و غیرشناختاری تلقی می‌کنند. بخش قابل توجهی از این دیدگاه‌ها در واکنش به مشکلات و تعارضاتی شکل گرفته است که در برخی متون مقدس مسیحی و یهودی مطرح شده است؛ مسائلی همچون آموزه تثلیث، داستان هبوط یا نسبت دادن برخی خطاها به پیامبران الهی. در حالی که در سنت اسلامی، به‌ویژه با توجه به جایگاه قرآن کریم به‌عنوان متن اصلی دین، چنین تعارضات بنیادینی کمتر مطرح شده و از همین رو اندیشمندان مسلمان غالباً زبان دین را زبانی

معرفت‌بخش و واقع‌نما دانسته‌اند. بر این اساس، گزاره‌های دینی نه تنها قابلیت فهم دارند، بلکه می‌توانند مبنایی برای شکل‌گیری نظام‌های اخلاقی، حقوقی و اجتماعی قرار گیرند.

با پذیرش شناختاری بودن زبان دین، مسئله مهم بعدی به محتوای این گزاره‌ها و نسبت آن‌ها با مفاهیم حق و تکلیف بازمی‌گردد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که در میان اندیشمندان اسلامی، هر چند گزاره‌های دینی غالباً در قالب اوامر و نواهی و در نتیجه در قالب «تکلیف» بیان شده‌اند، اما این امر به معنای نادیده گرفتن «حق» نیست. در واقع بسیاری از متفکران مسلمان بر این باورند که حق و تکلیف در نظام فکری اسلام دو مفهوم متلازم و جدایی‌ناپذیرند. به بیان دیگر، هر جا تکلیفی برای انسان مقرر شده است، در همان حال حقی نیز برای او در نظر گرفته شده و بالعکس. این رابطه متقابل از آنجا ناشی می‌شود که منشأ حقوق در نگاه دینی، اراده و حکمت الهی است. خداوند به‌عنوان خالق انسان و جهان، با آگاهی کامل از نیازهای مادی و معنوی انسان، مجموعه‌ای از تکالیف را برای هدایت او مقرر کرده است. از این رو، تکالیف دینی در حقیقت نه برای تأمین نیاز خداوند، بلکه برای تأمین مصالح و کمال انسان وضع شده‌اند.

از این منظر می‌توان گفت که در نظام فکری اسلام، تکلیف در تعارض با حق قرار ندارد، بلکه راهی برای تحقق آن است. برای مثال، تکلیف به عدالت، صداقت یا رعایت حقوق دیگران در نهایت به تضمین حقوق فردی و اجتماعی انسان‌ها می‌انجامد. بنابراین تأکید متون دینی بر تکلیف را می‌توان نوعی بیان عملی و اجرایی از حقوق دانست؛ زیرا بدون وجود تکالیف متقابل، تحقق حقوق نیز در جامعه ممکن نخواهد بود. افزون بر این، در نگاه دینی انسان موجودی صرفاً مادی تلقی نمی‌شود، بلکه دارای ابعاد روحی و معنوی نیز هست. از این رو، نظام تکالیف دینی تنها به تنظیم روابط اجتماعی یا تأمین نیازهای مادی محدود نمی‌شود، بلکه به رشد و تعالی معنوی انسان نیز توجه دارد. این امر نشان می‌دهد که تکالیف دینی در واقع بخشی از برنامه جامع الهی برای هدایت انسان به سوی سعادت و کمال هستند.

در مقابل این رویکرد، برخی از نواندیشان دینی معاصر - به‌ویژه عبدالکریم سروش - با تأثیرپذیری از سنت فکری مدرن و نظریه‌های حقوق بشر، قرائت متفاوتی از رابطه حق و تکلیف ارائه کرده‌اند. در این دیدگاه، تأکید اصلی بر حقوق انسان است و تکالیف بیشتر به‌عنوان محدودیت‌هایی برای حفظ حقوق دیگران یا تنظیم نظم اجتماعی تلقی می‌شوند. بر اساس این نگاه، انسان مدرن پیش از آنکه «مکلف» باشد «مُحِق» است و دارای مجموعه‌ای از حقوق بنیادین است که باید مورد شناسایی و حمایت قرار گیرد. از این رو، برخی از این متفکران بر این باورند که برای سازگاری دین با شرایط دنیای جدید، لازم است قرائتی حقوق‌محور از دین ارائه شود و تأکید سنتی بر تکالیف مورد بازنگری قرار گیرد.

با این حال، تحلیل مبانی این دیدگاه نشان می‌دهد که چنین رویکردی تا حد زیادی تحت تأثیر انسان‌محوری و عقل‌خودبنیاد در فلسفه مدرن شکل گرفته است. در این چارچوب، انسان و عقل او به‌عنوان مرجع نهایی تشخیص حق و باطل در نظر گرفته می‌شوند و نقش هدایت‌گر الهی تا حد زیادی کمرنگ می‌شود. نتیجه چنین رویکردی آن است که نظام‌های حقوقی و اجتماعی عمدتاً بر اساس اراده و توافق انسان‌ها طراحی می‌شوند. هر چند این نگرش در توجه به کرامت و آزادی انسان نقش مهمی ایفا کرده است، اما در صورت افراط می‌تواند به نوعی فردگرایی و بی‌توجهی به مسئولیت‌های اخلاقی و اجتماعی نیز بینجامد.

نکته قابل توجه آن است که حتی در نظام‌های حقوقی مدرن غربی نیز، که بر حقوق فردی تأکید فراوان دارند، تحقق حقوق همواره با پذیرش تکالیف همراه است. به‌عنوان نمونه، بهره‌مندی از حقوق شهروندی مستلزم رعایت قوانین، پرداخت مالیات و پایبندی به مقررات اجتماعی است. همچنین در بسیاری از نظام‌های حقوقی، افرادی که از قوانین تخطی کنند ممکن است از برخی حقوق اجتماعی محروم شوند. بنابراین در عمل نیز نمی‌توان حق را بدون تکلیف تصور کرد؛ زیرا تحقق هر حق در جامعه مستلزم وجود مسئولیت‌ها و تعهدات متقابل میان افراد و نهادهای اجتماعی است.

بر اساس مجموع مباحث مطرح شده می توان نتیجه گرفت که تقابل کامل میان حق و تکلیف چندان قابل دفاع نیست. حتی در جوامعی که بر حقوق فردی تأکید می کنند، برای تضمین همین حقوق مجموعه ای از تکالیف و مسئولیت ها تعریف می شود. در مقابل، در نظام فکری اسلام نیز هر چند زبان بسیاری از گزاره های دینی در قالب تکلیف بیان شده است، اما این تکالیف در نهایت در جهت تأمین حقوق و مصالح واقعی انسان قرار دارند. از این رو می توان گفت که تفسیر تلازمی از حق و تکلیف - که هر یک را مکمل دیگری می داند - تبیین منسجم تری از این رابطه ارائه می دهد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Ibn Shu'bah al-Harrani HiA. Tuhaf al-'Uqul. Qom: Society of Seminary Teachers; 1984.
2. Grace C. Theoretical Foundations of Human Rights: Collection of Articles. Qom: Mofid University; 2005.
3. Soroush A. The Rite of Governance and Religiosity. Tehran: Serat Cultural Institute; 2000.
4. Mousazadeh E. A Legal Study of the Human Being from Two Western and Islamic Perspectives: The Relationship Between Right and Duty in Islamic Legal Thought. Islamic Government. 2011(62):33-50.
5. Shahidi S. The Language of Religion from the Perspective of Allameh Tabatabai. Javidan Kherad. 2015(28):61-84.
6. Pasandi F, Shamshiri MR, Dehbashi M. Identifying and Analyzing the Identity of the Language of Religion from the Perspective of Allameh Tabatabai. Researches in Science and Religion. 2019(20):27-47.
7. Lotfi Diba ME, Mortazavi SK, Taghavi Moghaddam SM. The Place of Right and Duty in the Formation of Bioethics in the Family from the Perspective of Morteza Motahhari. Bioethics. 2021(36):158-69.
8. Nateghi M. A Comparative Study of the Language of Religion in the Intellectual Systems of Wittgenstein and Allameh Tabatabai. Partow-e Kherad. 2016(12):99-144.
9. Tabatabai SMH. Teachings of Islam. Qom: Boostan-e Ketab; Publications of the Islamic Propagation Office of Qom Seminary; 2008.
10. Faramarz Qaramaleki A, Rifai A. The Cognitive Engineering of New Theology. Beirut: Dar al-Hadi.
11. Hosseini Shahrudi SM, Fakhar Noghani V. Critique and Examination of the Criteria and Foundations for Understanding the Language of Religion from Mulla Sadra's Perspective. Philosophy of Religion. 2014;11(1):115-42.
12. Dekhoda AA. Dictionary: Dekhoda Intermediate Dictionary. 2nd ed. Tehran: University of Tehran Press; 2011.
13. Mostafavi H. Al-Tahqiq fi Kalimat al-Qur'an al-Karim. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance; 1989.
14. Mesbah Yazdi MT. The Legal Theory of Islam. 6th ed. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute Publications; 2017.
15. Jafari Langroudi MJ. Legal Terminology. Tehran: Avicenna Library Publications; 1967.
16. Javadi Amoli A. Right and Duty in Islam. 3rd ed. Qom: Esra Publications; 2009.
17. Sheikh Shoa'ei A. The Relationship Between Right and Duty. Islamic Theology. 2001(39):115-30.
18. Javadi Amoli A. Religion Studies. 5th ed. Qom: Esra Publications; 2008.
19. Khosropanah A. New Theology with an Islamic Approach. 6th ed. Qom: Maaref Publishing Office; 2018.

20. Peterson M, Hasker W, Reichenbach B, Basinger D. Reason and Religious Belief. 7th ed. Tehran: Tarh-e No Publications; 2010.
21. Mohammadrezaei M. A Look at Religious Language. Qabasat. 2002;7(25):3-15.
22. Khosropanah A. Human Expectations from Religion. 3rd ed. Tehran: Institute for Islamic Culture and Thought; 2019.
23. Sajedi A. The Reality-Representing Nature of Qur'anic Propositions. Qabasat. 2002;7(25):26-38.
24. Alston WP. Philosophy of Language. 1st ed. Mashhad: Ferdowsi University; 2001.
25. Pourhasan Q. The Language of Religion and Belief in God. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies; 2011.
26. Motahhari M. Notes of Professor Motahhari. Tehran: Sadra Publications; 1999.
27. Javadi Amoli A. Breeze of Thought: Book Three. 2nd ed: Esra Publications; 2010.
28. Alavinejad SH. Right and Duty in the View of the Qur'an. Qur'anic Researches. 2003(35-36):118-35.
29. Soroush A. The Meaning and Foundation of Secularism. Kiyān. 1995(26):4-13.
30. Soroush A. Lecture on Right, Duty, and God. 2009.
31. Soroush A. Debate with Abolqasem Alidoust. 2024.
32. Hobbes T. Leviathan. In: Tuck R, editor. Philosophical Foundations of Human Rights. Paris: UNESCO; 1990.
33. Aghadadashi R. Human Rights from the Perspective of Shahid Motahhari: Part One, Foundations of Human Rights. Guardian Council Research Institute, 2014.